

O ȘTANȚĂ DE CONFECTIONAT PENIȚE DIN PENE DE PASĂRE

de **IGOR P. JECHIU**

Materialul sau instrumentul de care s-a servit omul ca să scrie a depins direct de materialul pe care a scris.

Pe ce a scris el? Dar pe ce n-a scris? A folosit mai întâi materialul găsit fără prea mare efort, cum au fost: rocile mai moi, piatra, osul, scoica, frunza, coaja copacilor; apoi pe materialul pe care l-a prelucrat, cum au fost: lemnul, tăblița de lut, cărămida, țesăturile, ceara așternută în straturi pe lemn sau piatră, plumbul, arama, bronzul, intestinalele animalelor, pieile lor sau pergamentul, papyrusul și în cele din urmă hîrtia.

De la primele imagini pictografice rupestre pînă la hîrtie au trecut multe milenii.

În perioada aceasta oare cu ce n-a scris omul? A folosit unele roci, cărbunele, pensula, lemnul sau osul ascuțit, stilul de metal, dalta, calamusul și, în cele din urmă, pana de pasăre, care, în replica ei modernă de oțel, penița, a rămas în uz pînă în zilele noastre.

Este foarte greu de făcut o delimitare cronologică precisă pentru fiecare din uneltele amintite, pentru că unele din ele s-au folosit simultan, după cum se găsea sau se obținea materialul pe care urma să se scrie. Dacă pe piatră, cărămidă poroasă sau alte materiale abrazive sau dure nu se putea scrie cu calamusul sau cu pana de pasăre, este lesne de presupus că ele se foloseau pe materialele mai moi și mai flexibile, cum au fost: frunza copacilor, coaja lor, pergamentul, papyrusul sau hîrtia. Un fapt este sigur și anume că penița, fie că era confecționată din trestie (calamus), din pană de pasăre sau din oțel, este — exceptînd bila metalică (pixul), care-l asaltează nu fără succes pe omul modern — ultima descoperire în varietatea atît de pitorească a uneltelor de scris și are și ea astăzi o vîrstă destul de respectabilă.

Cu excepția peniței de oțel, gata confecționată, cea din trestie sau pană de pasăre trebuia tratată în anumite condiții și confecționată manual cu multă îndemînare, ca să corespundă scopului grafic.

Dintre variatele ustensile pe care le-a folosit omul ca să scrie mai frumos și mai durabil, despre cuțitul sau cuțitașul, pe care-l întrebuința ca să-și ascuță calamusul sau pana, s-a scris cel mai puțin. Pînă să se ajungă la folosirea unui cuțitaș, construit anume în acest scop, se folosea orice cuțit cu tăișul mai bun.

Cu vremea, pentru că acest aliat indispensabil al grafiei trebuia să întru-nească din ce în ce mai multe condiții ca să poată fi folosit cu mai mult succes la transformarea penelor în penițe, pe lîngă personalitatea pe care și-a cucerit-o pe drept a reușit să capete și un nume propriu. Încă la vechii evrei el se numea

„heret“. Despre el vorbește prorocul Ieremia în Vechiul Testament : „După ce a citit Iehudi — spune el — trei sau patru coloane, regele a tăiat ou cuțitașul scribului cartea și a aruncat-o în foc“ (scidit illud scalpello scribae et proiect in ignem“, Ieremia, XXXVI, 23). La vechii greci cuțitașul acesta se numea mai rar : „emily“ = *ἐμίλη* și aproape întotdeauna : „kondilo mahera“ = *κονδύλο-μάχαιρα*, adică tăietor de pene și corespundea latinescului „scalprum“, „scalpellum“, „ortavus“, „cutellus scripturalis“ sau „scalpello scribae“. Expresia din slava veche *кондило ножъ* a trecut în rusa modernă, în cea de *перочинный ножичек*. La francezi se cunoaște expresia „coupe-plume“, care corespunde celei germane de „Messer zum Federschneiden“, sau mai simplu „Federschneider“ sau „Federmesser“.

Într-o miniatură din *Tetraevangelul*, scris în 1429 de Gavril din Neamț, în care este înfățișat evanghelistul Marcu, pe pupitrul său din stînga lui, alături de cele două pahare — probabil călimara și nisiparnița — se află și un cuțitaș. Reprezentarea lui acolo este justificată de frecvența lui întrebuințare la transformarea penei de pasăre în unealtă de scris.

În pinacoteca Louvre din Paris se află un tablou al cunoscutului pictor italian Pier Francesco Sacchi di Pavia (1480—1530), care înfățișează patru mari cărturari. Cei doi din planul al doilea : Augustin și Ieronim scriu cu pene de pasăre, iar cel din dreapta, din primul plan : Ambrozie, este surprins în momentul cînd, foarte atent, este gata să transforme pana de pasăre în peniță, ținînd-o pe cea dintii cu stînga în poziția proprie pentru a fi tăiată cu cuțitașul pe care-l ține în dreapta.

Dar dacă acest instrument secundar este mai rar reprezentat în pictura universală, pana de pasăre, care devine un adevărat simbol al luminii spirituale, al învățaturii, culturii și grafiei, se întâlnește frecvent la foarte mulți dintre pictorii tuturor țărilor, veacurilor, școlilor și curentelor, iar la noi chiar și în folclor. Penișoara pe care o găsim la Nicolae Beldiceanu :

„Frunză verde sălcioară,
Corbule, din aripioară,

Dă-mi te rog o penișoară
Ca să scriu o hîrtioară“.

nu este numai o figură de stil. Într-adevăr, una din cele mai căutate pene de scris era cea de corb. Dar dacă posibilitatea de a ajunge în posesia unei astfel de pene nu era o treabă chiar așa de ușoară, nu era ușoară nici operația foarte migăloasă a transformării în peniță de scris.

Cu cît scrisul devenea o necesitate mai frecventă în variatele împrejurări cu care era din ce în ce mai confruntată viața socială, o modalitate de a lăsa urmașilor dreptul testamentar asupra unor bunuri materiale sau știre despre unele întîmplări ; sau cu cît se înmulțeau scriitorii care simțeau nevoia irezistibilă de a-și așterne gîndurile pe hîrtie, cu atît goana după peniță era mai mare. Chiar dacă materia primă în tehnica scrisului — pana de pasăre — nu era așa de costisitoare sau greu de găsit, deoarece confecționarea ei manuală era dificilă, pe măsură ce scrisul devenea un atribut prioritar al societății, problema peniței, din ce în ce mai solicitată, devenea din ce în ce mai greu de rezolvat.

După un document din 1835 emis de „Vornicia politiei Bucureștilor“, o legătură de astfel de pene se vindea cu 15 lei, iar în 1865, deși penița de oțel își sărbătorea cam cea de-a patra decadă de existență, printre alte bunuri de export ale Principatelor Unite figurează și „penele pentru condee, impuse la taxă vamală de 5 parale suta“¹.

¹ E. Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, p. 95.

Nu se poate afirma cu certitudine că vechimea peniței din pană de pasăre ar coborî numai pînă în vremea faimosului rege ostrogot Teodoric cel Mare, dar este sigur că pe vremea lui Isidor de Sevilla (sec. al VII-lea), care face distincție între pana de calamus și cea de pasăre, penița confecționată din cea din urmă exista.

S-ar părea că la noi în țară, chiar din vremea cînd pergamentul și hîrtia se importau și mai tîrziu, după ce au început să se fabrice autohton, s-a scris numai cu penița din pană. Calamus-ul ieșise aproape cu desăvîrșire din uz, iar dacă, rar de tot, se mai găsea, se folosea numai la scrierea majusculilor, a titlurilor, chenarelor și trăsăturilor mai pline. Dar, deși „toate documentele slavo-române sînt scrise cu pana”, cum susține Damian P. Bogdan, totuși, mult mai tîrziu, la 30 ianuarie 1814, părintele Palamon din Botoșani cumpără de la Ion Pralea, inventivul psalt din Iași, printre altele și 5 condee de trestie de mare².

Practica foarte anevoioasă de a transforma pana în peniță rămîne o perioadă de aproximativ douăsprezece veacuri aceeași. Tehnica aceasta ne-o descrie foarte copios Zaharia Orfelin, care alcătuiește în anul 1777 la Carlowitz primul manual de caligrafie chirilică-românească, al cărui titlu peste măsură de lung se rezumă la „Caligrafia slavono-românească (valahă), adică deprinderea scrierii slovelor în școlile sîrbești și românești”. Alegerea unui anumit soi de pană, pregătirea ei, cele nouă operații pînă să ajungă peniță și, în sfîrșit, modalitatea cea mai judicioasă de a o folosi sînt redată exagerat de amănunțit. În figura a 2-a el înfățișează printr-un desen sinoptic cele nouă momente consecutive prin care trece pana ca să devină peniță. Tot așa în cartea lui Edward Johnston, și mai ales în versiunea ei în limba germană, tehnica minuțioasă a tăierii unei pene este dată în imagini pe 8 pagini de carte. Despre același lucru ne vorbește și marele nostru scriitor Ion Slavici în 1854: „Cam tot pe atunci au fost introduse și penițele, noi însă și după aceea ne foloseam mai mult de pene de gîscă, pe care ni le tăia jupînul învățător, din cinci pene una pentru acela care i le aducea. Bune erau numai cele dintii patru din fiecare aripă, cele mai bune a doua și a treia...”³.

Calitatea unei pene de pasăre era de cele mai multe ori foarte relativă, deoarece depindea nu numai de poziția ei în aripa aceleiași păsări — dacă era de la aripa dreaptă sau stingă — sau de la o pasăre la alta, ci, mai ales, de maturitatea păsării, de gradul de maturizare al penei și de momentul recoltării de la pasăre. În situația aceasta, chiar dacă tehnica pregătirii unei pene era pusă într-un fel la punct, deoarece nu puteai fi sigur niciodată de calitatea ei, înainte de a o întrebuința, ea trebuia încercată chiar pe materialul pe care urma să se scrie. Referindu-se la un document din Țara Românească din 4 octombrie 1569, pe marginea căruia cuvintele: „amin! Maica Domnului” = амин матію Бжію erau șterse de către grămatic, cerneala fiind încă udă, Damian P. Bogdan conchide cu îndreptățire „că nu întotdeauna operația transformării penei în unealtă de scris era reușită”. Pentru că hîrtia era foarte scumpă, ca să le fi oferit înaintașilor noștri să încerce mereu penița, operația aceasta de verificare a proprietăților ei grafice se făcea uneori chiar pe act, după cum ne-o dovedește un document moldovenesc din 14 ianuarie 1584, pe marginea căruia se află această expresie „испытайхом сх кондило”, adică „am încercat penița”.

Confecționarea manuală foarte lentă a peniței a dus cu vremea la un supărător decalaj între nevoia presantă de a scrie din ce în ce mai mult, mai repede și mai variat și posibilitățile tehnice cu totul rudimentare care asigurau fabricarea ei.

² N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 260.

³ Apostol Nle, *Căldătorie în lumea cărții*, București, 1970, p. 60.

Cuțitașul „penițar“ începe să se fabrice din ce în ce mai fin, cu lama mai subțire și chiar cu mai multe lame și într-o gamă variată de forme, ca să acopere cerințele, din ce în ce mai mari și mai urgente. Există un document în care este vorba de cumpărarea unui „briceag de condee“⁴, iar pe la anul 1814-1815 se cumpără de la Botoșani „un cuțitaș de condee cu șasă ascuțișuri și cu farfice în cealalt capăt“⁵.

Dar cuțitașul, chiar dacă era cu mai multe lame, nu realiza un progres sensibil în efortul disperat de a multiplica rapid penița de scris în pas cu nevoile. Mulțimea lamelor la unele bricege prezenta avantajul minim asupra bricegelor cu o singură lamă, că reducea frecvența ascuțirii lor. Practic, indiferent de numărul lor, cuțitașul penițar putea fi folosit tot de o singură persoană. Cu toate îmbunătățirile care i s-au adus, cuțitașul nu mai putea ține pas cu vremea. Cu cât devenea mai indispensabil, cu atât se dovedea mai insuficient. Căutarea unor metode care să scurteze durata prefacerii penei în peniță se impunea cu toată seriozitatea.

Pentru că se folosea numai pana de pasăre s-a ajuns la confecționarea unei ștanțe metalice manuale, care a scos din circulație, după milenara sa întrebuințare, cuțitașul. De fapt expresia de „ștanță“, așa de puțin potrivită pentru un astfel de instrument, i-am dat-o convențional și numai pentru că îndeplinește funcția unei ștanțe.

Ar trebui să înșir pe o pagină întreagă cărțile pe care le-am consultat în legătură cu variatele probleme ale cărții și scrisului, în diferite limbi și din diferite vremuri și dacă la acestea, dintre cercetătorii români nu i-ași aminti pe Nicolae Georgescu-Tistu, Emil Virtosu, Aurel Sacerdoteanu, Damian P. Bogdan, I. Jaco, Constantin Andreescu, Șerban Andronescu, Vladimir Colin, Aurel Dîmboiu, Ilie Stanciu, Horia Matei, Mircea Tomescu, aş preciza că aproape toți cunosc cuțitașul „penițar“, dar nimeni nu cunoaște ștanța penițar. Explicația nu este așa de greu de găsit. Ea se cunoaște așa de puțin pentru că este un obiect extrem de rar. Invenția ei coincide aproximativ cu apariția peniței de oțel, care a scos-o radical din circulație. Cele câteva ateliere din Europa, care aruncaseră pe piață un număr foarte redus de astfel de ștanțe, s-au văzut nevoite să sisteze pentru totdeauna fabricarea ei. Această ustensilă secundară a scrisului a existat așa de puțin și a fost întrebuințată atât de sporadic, încât a trebuit să dispară chiar înainte de a fi cucerit dreptul de a avea un nume. Penița metalică, anulându-i cu brutalitate existența, a condamnat-o astfel la un anonimat pe cât de ingrat, pe atât de total.

Aproape concomitent cu realizarea primei penițe de oțel, Joseph Bramah, din Stanborough-Yorkshire Anglia, după ce realizează prototipul extrem de rudimentar al mașinii de scris, inventează în 1809 o astfel de ștanță metalică. Cu ea se puteau confecționa dintr-o singură pană trei-patru penițe. După 12 veacuri această ștanță a însemnat un pas remarcabil înainte, ca o anticipare a progresului revoluționar pe care avea să-l facă începând cu anul 1830 penița de oțel.

Despre o astfel de ștanță, fabricată la începutul sec. al XIX-lea în atelierul unui oarecare Mathieu din Paris, este vorba în comunicarea de față. În nici una din marile enciclopedii universale mai noi sau mai vechi, cum sînt: *Enciclopedia Britanică*, *Konversations Lexikon Brokhaus*, *Enciclopedia italiană Treccani*, *Larousse du XX-ème siècle*, *Grand Larousse Encyclopedie italiană Treccani*, *La-*

⁴ „Arhivele Olteniei“, XIV, 1936, p. 440, 443.

⁵ N. Iorga, op. cit., p. 260. „Arhivele Olteniei“, XIV, 1936, p. 440, 441.

Brokgaus și Efron, Marea enciclopedie sovietică și multe altele, precum și faimoasele glosarii ale lui Domino du Cange sau Antonius Bartal, ca să nu le amintesc decât pe acestea și respectiv pe aceștia, nu am găsit nici o informație cu privire la ștanța lui Mathieu, iar despre Bramah dau informații extrem de sumare.

Acest obiect cu totul neobișnuit a aparținut boierului moldovean Panait Balș (1817—1889), fost mare vistiernic și pretendent la scaunul Moldovei, cel care la 14 decembrie 1845 cumpără moșia Ivești de la Petrache Ciucă și la 13 octombrie 1856, pe același loc, înființează târgul Biserica Florii, cunoscut mai târziu sub denumirea de târgul Ivești.

Ștanța propriu-zisă, care este de metal (alamă sau oțel), este montată în os (ivoriu). Văzută în ansamblu are forma unei prisme — paralelipiped dreptunghic —, avînd două laturi de 15 mm și două de 9 mm. Lungimea totală este de 10 cm. La un capăt este montată ștanța propriu-zisă, iar la celălalt capăt, într-o parte, are un glisor ca la pixurile cu mai multe culori, care poate scoate și retrage rectiliniu un tub metalic în care se fixa mina de plumb sau de grafit în interiorul unei găuri cilindrice practică în os, iar de cealaltă parte se fixa un material abraziv sau gumă cu care se putea șterge ce s-a scris.

Probabil ca și ștanța Bramah, ștanța Mathieu prezintă avantajul față de cuțitaș prin faptul că asigură confecționarea a cel puțin 3—5 penițe dintr-o singură pană, dacă aceasta, retezată de la limita de unde începea să crească puful, este despăcată exact în două pe lungime. În condițiile acestea, cel care scria nu mai avea nevoie să poarte cu sine pana întreagă sau legătura cu pene, ci, cel mult, partea osoasă liberă de puf, sau chiar penițele gata făcute, care se montau foarte ușor într-un prelungitor de lemn, strămoșul tocului de astăzi și pe care francezii l-au numit foarte exact port-plume.

Nu se știe cînd anume și de unde a procurat Panait Balș această curioasă ustensilă. Mihail Balș, fiul celui dintîi (1849—1901), penultimul din această familie care a mai stăpînit moșia Ivești, întrebă la 1890 de către preotul Apostol

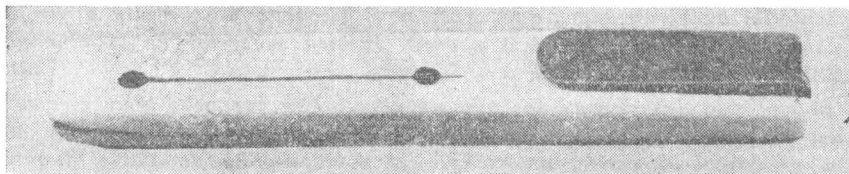

Fig. — 1

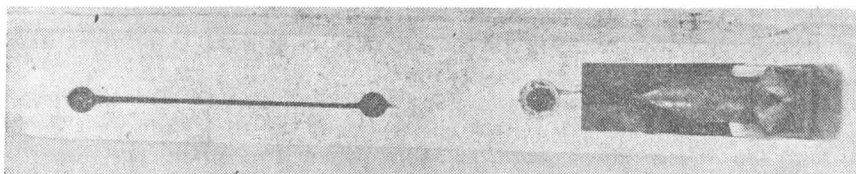

Fig. — 2

Grigoraș de unde procurase marele vistiernic această ustensilă, i-a răspuns că o avea probabil din Germania. Cînd era mai tînăr o purta permanent cu dînsul într-o cutie, în care avea o mulțime de pene gata de ștanțat. Spre sfîrșitul vieții sale penițele i le făcea cu aceeași ștanță un angajat la moșie, M. Tofanovici.

care pe la 1861 era primarul târgului Ivești. Același Tofanovici, înainte de 1870, îl aproviziona și pe Apostol Grigoraș cu penițe. Deprinsese așa de bine tehnica confecționării penițelor încît era căutat pentru ele — desigur contra cost — de către toți știutorii de carte. Făcuse cu ea atît de multe penițe încît o uzase cu totul. Nu se știe în ce an, de la dînsul, o ia Constantin Dimache, un om foarte priceput, care se oferă s-o repare, dar, uzată și oxidată cum era, penițe de calitate nu mai putea face. De la acest Dimache ștanța a ajuns la nepotul său, Gheorghe Dimache, născut în anul 1892, de la care în 1965 am luat-o eu.

Deși este foarte uzată, ștanța mai dă și astăzi forma exactă a peniței, dar n-o mai despică prin mijloc, deoarece lama centrală, care îndeplinea această funcțiune, prin uzură și oxidare a dispărut aproape cu desăvîrșire.

După ce a stat aproape jumătate de an la Academie, am arătat-o mai multor cercetători și istorici, printre care și experimentaților noștri arhiviști Aurel Sacerdoțeanu și Gheorghe Ungureanu. Acesta din urmă mi-a declarat verbal că a avut un asemenea penițar înainte de primul război mondial, dar pe care, spre regret, l-a pierdut.

Ștanța de față face parte dintre obiectele cu care am înzestrat expoziția muzeistică permanentă cu tematica „Aspecte din trecutul comunei Ivești”, pe care am înființat-o în aceeași comună în august 1969.

UNE MATRICE POUR CONFECTIONNER DES PLUMES EN PLUMES D'OISEAUX

— Résumé —

Le matériel ou l'instrument dont s'est servi l'homme pour écrire a été déterminé par le matériel sur lequel il a écrit. Jusqu'à se servir de la plume d'oise des milliers d'ans se sont écoulés.

La plume faite des plumes des oiseaux devait être préparée pour être utilisée dans des buts graphiques. Parmi les ustensiles aidant à transformer la plume d'oiseau en plume à écrire, on compte le couteau-plume à l'aide duquel on coupait la plume. Déjà dans l'antiquité, chez les Hébreux ce petit couteau s'appelait „heret”, chez les Grecs „condilo-mahera”, chez les Romains „scalprum”, „scalpellum” ou „cutellus scripturalis”.

Les différentes images de ce petit couteau paraissent dans la peinture ancienne et très ancienne.

Un pareil petit couteau se trouve dans une miniature du Tétraevangile écrit par Gavril de Neamț en 1429, dans une peinture de Pier Francesco de Pavia (1480—1530) du musée du Louvre on voit même l'opération par laquelle on taille une plume.

Plus l'écriture devient une nécessité plus fréquente dans les diverss circonstances de la vie sociale, plus la cours pour les plumes devient plus grande.

Dans les vieux documents roumains on parle du commerce des plumes et des taille-plumes.

Comme la fabrication manuelle des plumes à l'aide du petit couteau était très lente et ne pouvait pas tenir le pas avec la demande de plus en plus

grande, on est arivvé à la fabrication d'une sorte de „presse à plume“ à l'aide de laquelle le procédé utilisé pour tailler les plumes des oies etait de beaucoup plus rapide, en dehors de l'avantage de la possibilité de faire 3—5 plumes à écrire d'une seule plume d'oiseau.

Cette presse à plume a été inventée en Angleterre par Joseph Bramah au commencement du XIX-e siècle et en France par un certain Mathieu de Paris. Elle a eu une existence historique de très courte durée, son apparition coïncidant avec celle de la plume en acier — ce qui l'a rendu inutile.

Une pareille presse à plume, fabriquée dans l'atelier de Mathieu à Paris, a appartenu au grand trésorier de la Moldavie Panait Balș (1817—1889) qui fonda sur ses domaines le village de Ivești, „presse“ qu'il avait acheté de l'Allemagne avant 1840.

Unique exemplaire — pour l'instant — dans notre pays, cette „presse à plume“ décore l'exposition-musée de Ivești.